

DOI Number: 10.30520/tjsosci.656692

MÜMİNLER ARASINDA KARDEŞLİK HUKUKU

BROTHERHOOD LAW BETWEEN MUSLIMS

Mustafa AKMAN¹

ÖZET

Peygamberimiz örneğinde ortaya konan kardeşlik ruhunun ve bu ruhla şekillenen adalet ve hukukun önemi açıktır. Söz konusu kardeşlik ruhunun yeniden inşasının gereği ise izahtan varestedir. Zira günümüz toplumlarında bireyselleşmenin beraberinde kişisel menfaatlerin de büyük ölçüde etkin hale geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim ümmet coğrafyasına bakıldığında bireylerin birbirlerine “uhuvvet gözüyle” bakmadıkları görülmektedir. Hatta bazı durumlarda aralarında, köken ve meşrep anlayışlarından kaynaklanan anlaşmazlıklar ve hatta çekişmeler dahi söz konusu olabilmektedir. Dahası herhangi bir ekole mensup kimseler, diğerlerini kendi yorum ve içtihatlarının mağduru haline getirebilmektedirler. Şüphesiz bu tür problemlerin en temel çözümü “müminler kardeştir” düsturunun birey ve toplum yaşantısında bir kılavuz hâline getirilmesidir. Biz de bu makalemizde bunun imkânını ve konuya dair yapılmış çeşitli çalışmalardan istifadeyle yöntemini sunmaya çalışacağız. Bu anlamda çocuk ve gençlere öncelikle bir toplumda yaşadıkları ve bu toplumda Müslüman olmanın gerektirdiği önemli değerler bulunduğu öğretilmesi gelmektedir. Burada artık eğitimin özellikle de manevi yönü dolayısıyla din eğitiminin önemi kendini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Peygamber Örneği, Kardeşlik, Beraberlik, Toplumsal Hayat, Hukuk.

ABSTRACT

The fraternity between muslims and the system of fair is quite important as we see in example of prophet (PBUH). And it is enough clear that we should rebuild this brotherhood in our society. Since, the single life style for this ages is so common and this way of life does not let them care rest of the society. However, when we have a look on Ummah geography, simply we observe that Muslims do not consider other ones in case of brotherhood. Even sometimes they distinguish them according to their race, group or sect and so on. Ceartinly, the basic solution of this kind of problems is considering saying of “muslims are brothers” as a guideline. Then, we are trying here to talk about its possibility and way, as we take some old texts bases for this issue. Thereby, it is significant to make the new generations feel importance of living in this society and its norms. Therefore, education becomes crucial here, especially religious education is more crucial in this case.

Key Words: Example of prophet (PBUH), Brotherhood, Togetherness, Social Life, Law

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Öğretim Üyesi, ORCID: 0000-0001-6675-1315, e-posta: makman64@gmail.com

GİRİŞ

Allah Teâlâ, herhangi bir üstünlük sebebi olmadan, aralarında anlaşıp, tanışmaları ve yardımlaşmaları için insanları ayrı ayrı milletler halinde yaratmıştır. Burada tanışma olgusu, insanların öncelikli olarak toplum hâlinde yaşamalarını ifade ederken aynı zamanda da toplu olarak yaşamının gereklerinin yerine getirilmesini de zorunlu kılmaktadır. (Bkz. Korukcu, 2013: s. 149) Bu durum Kur'an'da şu şekilde ifade edilmektedir: “Birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık.” Hucurât 49/13.²

Kur'an'ın genel hitabına bütünsel bir gözle bakıldığında, birey ile toplumun ayrı düşünülmediği anlaşılmaktadır. Nitekim ayetlerde birey ile toplumun birbirini tamamladığı; toplumun bireyden, bireyin de toplumdan hareketle bir mana kazandığı, görülmektedir. (Okumuş, 2006: s. 12, 24) Bu nedenle toplumu oluşturan bireylerden hareketle toplumun, toplumdan hareketle de bireylerin mutluluğunun sağlanması söz konusu olmaktadır.

Günümüz insanına bakıldığında, ikili ve toplumsal ilişkilerde devasa problemlerinin olduğu görülmektedir. Bugün bencil ve sadece kendi çıkarını düşünen bir dünya paradigması ile karşı karşıyayız. Burada “başkasını düşünme” değerinin oldukça göz ardı edildiğini görmekteyiz. “Ben” ve “çıkarm” merkezli bir anlayış nedeniyle, kin, nefret, gözyaşı ve savaşların egemen olduğu bir dünya kaçınılmaz olmuştur. (Sancaklı, 2008: s. 65, 71) Binaenaleyh Peygamberimizin Kur'anî perspektifle ortaya koyduğu (Bkz. Yılmaz, 2013: s. 117-121) kardeşlik hukuku, bahis konusu problemlerin çözümü açısından büyük önemi haizdir.

İslam açısından uhuvvet de denilen (Çağrı, M. 2001: s. 24/485-486) kardeşlik, Kur'an ve sünnette açık bir şekilde ortaya konulup ehemmiyeti vurgulanan bir gerçekliktir. Bu kavram diğer birçok konuda olduğu gibi, insan merkezli bir nitelik taşımaktadır. Nitekim İslam'da asıl temanın kan bağından oluşan kardeşliğin yerine din kardeşliği olduğu malumdur. Buna göre, İslam açısından insanlar, Allah'ın yarattığı kullar olarak birer kardeş niteliğindedirler. (Algül, H. 2005: s. 30/308)³ Bu

² Çağdaş toplumların ayırt edici bir yönünün de farklı din, dil, kültür ve etnik kökene sahip çoğulcu bir yapıda olmalarıdır. Bu farklılıkların temel amacı Kur'an'da vurgulanan sınıma, hayırda yarışma, değer üretme yarışı diye de tanımlayabileceğimiz "tearufun" sağlanmasıdır. Bkz. Şükrü Aydın, “Kur'an Açısından Farklı Düşünce ve Yorumların Bazı Olumlu Fonksiyonları”, *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkanlar ve Sorunlar sempozyumu*, Malatya 2017, II. Cilt, s. 160, 167.

³ Sigmund Freud (1856-1939), insan “Narsist özünden hiçbir zaman kurtulamayacaktır” şeklinde bir düşünceyi ifade etmiş olsa da bu duyguyu olumlu yöne kanalize ederek insanın bu yıkımdan kaçınmasını sağlayacak uygun çözümler üzerinde durmak mümkündür. Sözgelimi insanın kendisini; bir grubun, ulusun, ırkın veya ideolojinin fanatik taraftarı olarak görmek yerine, bütün insanlığı bir aile halinde görmesi ile bu sorun büyük oranda çözülecek gibidir. Zira böylelikle kişi, insanlıktan ve insanlığın başarılarından övünç duymayı öğrenecek; Narsizmin bir nesnesi olarak birbirleriyle çatışan ulusal toplulukları değil de tüm insanlığı benimseyecektir. Hz. Ali'nin Mısır'daki valisi Malik b. Eşter'e (ö.37/657?) gönderdiği mektuptaki: “İnsanlar ya dinde kardeşin, ya da hilkatte eşin” ve Yunanlı ozan Antigone'ye ait “İnsan olmaktan daha güzel bir şey yoktur” gibi sözler, bu bakış açısını ve bu sorunun çözümünü çok özlü bir şekilde ifade etmektedir. Mezhep ve grup bağnazlığının yanında, Arap, Türk, Fars, Hintli gibi halkları bölerek birbirine düşüren ırkçılık ve soy-sop bağnazlığı da firkacılığa götüren önemli faktörlerdendir. Nitekim bu anlamda bütün özellikleri kalıtımsal olan hayvanlarda soy, bir anlam ifade etmektedir. Örneğin atlarda soy-sop aranır. Bu itibarla insanlarda ırkın, toplumsal pozitif niteliklere hiçbir etkisi olmadığı için soy-sop aramak doğru değildir. bkz. Şükrü Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, İstanbul: Rağbet Yayınları, (2018): 164.

itibarla özellikle ırk temelli kamplaşmalara ve bu yolla oluşacak ayrışmalara ve dahi buradan kaynaklanacak türlü mağduriyetlere mahal vermemek adına ümmeti oluşturan öbeklerin, birbirlerinin vicdani, insani ve dini haklarını (Yıldız, 2013: s. 387-395; Dündar, 2017: s. 277-281) sevgi ve saygı çerçevesinde gözeterek kenetlenmeyi güçlendirecek duruşlar sergilemeleri bir zorunluluk olsa gerekir.

Mamafih İslam din kardeşliğini merkeze alırken (Agitoğlu, 2016: s. 87-88, 93-94), kan bağı açısından oluşan kardeşliğe de özellikle sıla-ı rahim⁴ açısından büyük önem vermektedir. Bir aileye mensup olanlar anlamında kardeşlik, bir diğer ifadeyle akrabalık, aile çevresinde sıla-ı rahm⁵ gibi daha özel fonksiyonları da zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla bu belirleme de, kardeşlerin sorumluluk ve haklarının ortaya konulması açısından önemlidir. (Kula, 1998: s. 49-50) Esasen kardeşlik ruhunun (Pak, 2013: s. 104-106, 108-111) örgün ve yaygın eğitim uygulamalarıyla temini mümkün olsa da bunun öncelikle ailede gerçekleştirilen ilk eğitimle temeli atılmaktadır.

Şüphesiz uhuvvetin, bahsi geçen kan kardeşliğinden maada değişik ilişki biçimleriyle şekillenen manevi bir anlam ağı daha söz konusudur. Hayat meşgalesi nedeniyle öz/kan kardeşlerin bile birbirlerinden uzaklaştığı günümüzde, hızlı yaşam biçiminin ortaya çıkardığı başta manevi ve ruhsal gereksinimler olmak üzere bireysellik gibi problemlerin aşılmasında devreye giren bu manevi kardeşlik uygulaması, büyük bir önemi haizdir. Bu manada insanların muhtelif yerlerde karşılaştıkları diğer insanlarla kuracakları bahis konusu kardeşlik ilişkileri, aynı duygu, hedef ve beklentilerle kenetlenebilmelerini sağlayacaktır.

1. İSLAM'DA KARDEŞLİK OLGUSU

Kardeşlik olgusu genelde üç başlık altında değerlendirilmektedir: 1. Kan kardeşliği, 2. din kardeşliği ve 3. insanlık kardeşliği. İslam nazarında bunların en önemlisi din kardeşliğidir. (Sancaklı, 2008: s. 52, 69-70; Deniz, 2012: s. 95) İslam, bireysel yönü ağır basan ailevi kardeşlik yerine toplumsal kardeşliği öne çıkarmış ve mensuplarını din kardeşi (Hucurât 49/10) olarak ilan etmiştir. Bu kardeşlik anlayışı, kan kardeşliğinin ötesinde, sevgi, saygı ve fedakârlığa dayanan bir din kardeşliğidir. (Sancaklı, 2008: s. 57) Kardeş olmak ise, sevinçte ve kederde beraber olmak, bunu fiili olarak yerine getirmek yani yardımlaşıp dayanışmak demektir. İşte Kur'an'ın ortaya koyduğu kardeşlik mefhumu bunu gerektirmektedir.

Uhuvvetin temelinde sevgi duygusu yer almaktadır. Nitekim Peygamberimizin, “*iman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de mümin olamazsınız*” (Müslim, İman, 93-94) hadisinde, inananların gerçek mümin olabilmelerinin şartının, birbirlerini sevmeleri olduğu vurgulanmış ve gerçek iman, sevgiye bağlanmıştır. Sevgi insanlar ve kardeşler arasında bir köprü görevi görmektedir. Birbirlerini sevenler, müspet ve menfi durumlarda birbirlerini destekleyen kişilerdir ve ancak birbirini seven kişilerden oluşan toplumlar, huzur içerisinde olabilirler. Zira kin, öfke,

⁴ “Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten sakının” Nisâ 4/1; ayrıca bkz. Enfâl 8/75; Ahzâb 33/6; Muhammed 47/22.

⁵ Terim olarak “kan bağı ve evlenme yoluyla oluşan akrabalık bağlarını yaşatma, akrabalarla ilişkiyi sürdürme, haklarını gözetme, onlara ilgi gösterme, iyilik ve yardımda bulunma, ziyaret etme” şeklinde açıklanmaktadır. Akrabalar için zu'l-erhâm, ulu'l-erhâm gibi tabirler de kullanılır. Bu tür akrabalık görevlerini ihmal etmek veya akrabalara kötü davranmak kat'-ı rahim tabiriyle ifade edilir. Bkz. Mustafa Çağrıncı, "Sıla-i Rahim", İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, (2009): 37/112-113.

hırs ve haset gibi olumsuz duygular, ancak kardeşlikten kaynaklanan sevginin öne çıktığı durumlarda ben yerine biz duygusu ile aşılabilmektedir. Ayrıca iman kardeşliği olgusu, insanların toplumda yalnız kalmalarının ve yalnızlıktan kaynaklanan olumsuz duyguları hissetmelerinin önüne de geçmektedir. Zira yanında her an bir kardeşinin olduğunu düşünen insan, bir sıkıntı hâlinde güvenip bağlanacağı bir dostunun olduğunu hissedince rahatlayacaktır.

İslam'ın tevhid dini olmasından hareketle, İslam'a giren kitlelerin de tevhid (birlik anlayışı) oluşturmalarını, Kur'an emretmiştir. (Özdemir, 1997: s. 108, 115; Aydın, 2018: s. 282-285) Bu anlamda *“şüphesiz, müminler kardeşlerdir, öyle ise kardeşlerinizin arasını düzeltin.”* ve *“hep birlikte Allah'ın ipine sarılın ve ayrılığa düşmeyin.”* (Hucurât 49/10; Âl-i İmrân 3/103) ifadeleri, birliğin temini için bir ilke olarak kardeşlik hukukunun sağlanması açısından önemli birer talimattır. Bu ve benzeri ayetlerde, İslam'ın ortaya koyduğu kardeşlik ruhu ve bir anlamda da iman etmenin açılımı ortaya konulmaktadır. Zira iman eden fert, *“Bir şey levazimatıyla sabit olur”* kuralınca yaşadığı toplumda olumlu değerlerin güçlenip yayılması ve kötülüklerin önlenip giderilmesi konusunda yeri geldiğinde inisiyatif de almaktan kaçınmayan duyarlı kişi demektir. (msl bkz. Enbiyâ 21/23; Nahl 16/25; Lokman 31/33; Nûr 24/54; Secde 32/18)

Müminlerin kardeş oldukları ilkesi, başka bir ayette şu şekilde ifade edilmektedir: *“Hani siz düşmanlar idiniz. O, kalplerinizin arasını uzlaştırıp ısındırdı ve siz O'nun nimetiyle kardeşler oldunuz.”* (Âl-i İmrân 3/103) İman bağının önemine işaret edilen bu ayette ortaya konulan kardeşlik anlayışı ile müminlerin ortak gayeler etrafında birleşerek aynı saadete ulaşmaları hedeflenmektedir. (Keskioglu, 1969: s. 73)

Tıpkı ailelerin birlik ve bütünlüğünün millet bütünlüğünün teminatı olması gibi; İslam kardeşliği olgusunun da tüm insanlığın huzur ve refahını sağlayacak bir kardeşlik olgusu olduğu kabulünden hareketle bu kardeşliğin, tüm insanların örnek alabileceği ve kardeşçe yaşamın mümkün olduğunu gösteren güzel bir örneklik oluşturduğunu ifade etmek mümkündür. Bu anlamda Peygamberimiz, *“Müminler, bir binanın parçaları gibi birbirini tamamlar.”* demiş ve iki elinin parmaklarını birbirine kilitleyerek orada bulunanlara durumun önemini daha iyi kavratmak istemiştir. (Buhârî, Zebâih, 10; Cihâd, 88; Müslim, Hac, 57; 78, Birr, 65; Muvatta', Hac, 76) Başka bir hadiste ise Peygamberimiz, *“Müminleri, birbirlerine karşı merhamet, sevgi ve bağlılıkta, bir vücut gibi görürsünüz. Bu vücudun bir azası rahatsız olunca, vücudun diğer azaları da onun acısına ateşli bir rahatsızlık ve uykusuzlukla iştirak eder”* (Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Birr, 66; İbn Hanbel, IV, 268, 270) demektedir.

Bu hadislerde müminlerle ilgili yapılan teşbihler, insanın sosyal hayatına yönelik benzetmeler ve yönlendirmeler şeklinde değerlendirilmelidir. Peygamberimiz başka bir hadiste, Müslümanı tanımlamak suretiyle Müslümanların birbirleri açısından durumlarını şu biçimde ortaya koymaktadır: *“Müslüman dilinden ve elinden Müslümanların selamette kaldığı kimsedir.”* (Müslim, İmân, 64-65) Bu hadiste Müslümanın, diğer Müslümanların ve hatta insanların elinden ve dilinden emin olabildiği; ondan kötülük görmediği kişi olması tavsiye edilmektedir. Çünkü insanların incindiği ortamlarda sevginin yeşermesi mümkün olamamaktadır. Sevginin olmadığı yerde ise birlikten ve kardeşlikten bahsedilmesi imkânsız olmaktadır. (Bkz. Korukcu, 2013: s. 151-153)

Müminlerin birbirleriyle olan ilişkilerini betimleyen başka bir hadiste, “Sizden biri, kendi şahsı için istediğini kardeşi için istemedikçe, iman etmiş olmaz.” (Müslim, İmân, 71, 72; Buhârî, İmân, 7; Tirmizî, Kıyâme, 59; İbn Mâce, Mukaddime, 9; İbn Hanbel, III, 176, 177) buyuran Peygamberimiz, kardeşlerini sevmekle gerçek iman etme arasında bir ilişki kurmaktadır. Burada kardeşlik ile iman olgusunun ilişkilendirilmesi oldukça dikkat çekici bir durumdur. “Emân, “emniyet” ve “emânet” ile aynı kökten gelen iman kavramı, güvenmek ve güven vermek anlamlarına da gelmektedir. Bu konseptte hadisin ifade ettiği emin olma duygusu, ancak bir insanın kendisi için istediğini başkaları için istemesi ya da kendisi için istemediği şeyi başkaları için de istememesiyle gerçekleşebilmektedir. (Turgay, 2007: s. 347-3473)

Buna göre herhangi bir kişinin Müslüman olması, o kişinin kendi şahsı için arzu ettiği her tür insan hakkını, diğer bütün insanlar için de arzu etmesiyle mümkün olabilmektedir. Görüldüğü gibi bu hadislerde bütün insanların hukuku gündeme getirilmiştir. Buna göre gerçek iman bizde, ancak kendimiz için arzu ettiğimiz her tür hak, hukuk ve güzelliği diğer insanlar için de arzu etmemizle meydana gelebilecektir. (Turgay, 2007: s. 346-347) Keza bu hadislerden anlaşılacağı gibi, bir Müslümanın kendisi için istediğini kardeşi için istemesi, imanın kâmil olması için bir şart olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, kardeşlik ilkesi, yapılan her işin, sanki kişinin kendisine yönelik yapılmış gibi olumlu ve faydalı bir biçimde yapılmasını gerektirmektedir. (Özdemir, 1997: s. 113)

İslam kardeşliğini en özlü biçimde ifade eden Peygamberimizin şu hadisleri Müslümanların birbirlerine olan bakışlarının tanzimi ve mutlu bir toplumun oluşturulabilmesi açısından önemlidir: “Müminler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hastalandığında diğer uzuvları da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli bir hastalığa tutulurlar.” (Buhârî, Edeb, 27, Müslim, Birr, 66) Ancak günümüz dünyasının kaotik toplumsal yapısına bakıldığında, neredeyse kan kardeşliğinin bile sıradanlaştığını görmekteyiz. Aynı ebeveynin çocukları, araya şu veya bu beklentinin girmesiyle birbirleriyle kavga edebilmekte, küsebilmekte ve hatta birbirlerinin canlarına kastedebilmektedirler.

Naslarda kardeşlik ilkelerinin (Bkz. Deniz, 2012: s. 97-99; Yılmaz, 2013: s. 117-121) imanla ilişkilendirilmesi, anlam ve fonksiyonelliğini göstermesi bakımından büyük ehemmiyeti haizdir. Çünkü kardeşliğin imanla irtibatlandırılması, onun daha rahat inşasını sağlayacaktır. Zira kardeşliğin üzerinde inşa edileceği zemin; onun fonksiyonelliğini ve yaptırım gücünü belirlemede büyük önem taşıyacaktır. (Korukcu, 2013: s. 154)

Müminlerin kardeşliği ilkesinin imana bağlanmış olmasının ortaya çıkardığı değerlerin başında, iman kavramındaki güvenme, tasdik etme, boyun eğme gibi temel çağrışımları gelmektedir. Zira iman kavramı, itikat kavramıyla birlikte ele alındığında, “bir şeye bağlanma” anlamında kardeş olmayı sağlayıcı bir özellik taşımaktadır. Kan bağı olmayan iki kişi arasında sağlanacak kardeşlikte öne çıkan husus; bu iki kişinin öncelikle birbirlerine güvenmeleri, bağlanmaları ve dolayısıyla da kardeşliğe razı olmaları algısıdır. Ayrıca iman olgusunda yer alan Allah’a teslimiyetten sonra, insanın Allah’ı sevmesi ve fedakârlıkta bulunması, kardeşlerin, fedakârlık anlayışıyla ortak idealler etrafında bütünleşmelerine de katkı sağlayabilmektedir. (Kula, 1998: s. 49-51)

Peygamberimiz, farklı kültür ve kökenlerden gelen insanlar arasında kurmayı başardığı uyumu, onları “din kardeşliği” şemsiyesi altında birleştirme başarısını göstermekle gerçekleştirmiştir. (Bkz. Yıldırım, 1975: s. 268; Aydın, 2018: s. 287-288) Bunun yanında o, başka dinlere mensup kişilerin de barış ve huzur ortamında yaşamalarını sağlamak için Medine’de uygun bir zemin oluşturabilmiştir. Nitekim bu uygulamada Müslümanların diğer din mensuplarına yönelik davranış modellerinin ileri düzeyde hakkaniyetli olduğunu görmekteyiz. (Gökçe, 1998: s. 25)

İslam’da kardeşlikten doğan haklar, günümüzün ifadesiyle sivil, vicdani ve ahlaki değerlere dayanmaktadır. Bilindiği gibi İslam, hukuktan önce ahlaki değerlerle kenetlenmiş bireylerden oluşan bir toplum paradigması öngörmektedir. Çünkü bir hukuk sistemi ne kadar gelişmiş olursa olsun, bireyler arasında kalıcı bir kardeşlik ve dayanışma ruhu tesis etmede yetersiz kalabilmektedir. Bu itibarla Peygamberimiz de insanlar arası ilişkilerde, zulme ve tarafgirliğe kaymadan aile ve sıra-ı rahm gibi dar bir çerçeve ile başlayıp genişleyen ahlaki dayanışma kurallarını tercih etmiştir. Bu anlamda Medine’ye hicret ettikleri esnada: “*Ey insanlar! Selamı yayın. Rast geldiğinize açıkça selam verin. Muhtaçlara yemek yedin, akrabınıza yardım edin ve onları ziyaret edin.*” demişlerdir. (Tirmizi, 1854, İbn Mace, 3251-3252. Bkz. Algül, 1993: s. 41 vd.)

2. KARDEŞLİKTEN DOĞAN HUKUK VE SORUMLULUKLAR

Hicret amacıyla tüm varlıklarını geride bırakarak Medine’ye gelen Müslümanları, Peygamberimiz, kendilerine destek olacak kardeşler tayin etmiştir. Söz konusu bu kardeşlik, İslam kardeşliğinin numune-i imtisali olarak kabul görmüştür. (Sancaklı, 2008: s. 56 vd.) Cahiliye döneminde de mevcudiyeti bilinen (Akbaş, 2010: s. 62) bu muâhât sistemi ile Peygamberimiz, Müslümanlar arasında büyük bir dayanışma, kaynaşma ve ülfet ruhunun⁶ ortaya çıkmasını amaçlamıştır. Her ensar, kardeşi ilan edilen muhaciri, kendi öz kardeşi gibi kabul etmiş ve elindeki imkânları paylaşma konusunda büyük fedakârlık göstermiştir. (Köksal, 1969: s. 160-165; Algül, 1993: s. 46-49) Ensar, ortaya koyduğu bu özveri nedeniyle Kur’an’da örnek de gösterilmiştir.⁷ Bu kardeşlik örneği, İslam toplumunun teşekkülü, birlik ve bütünlüğünün sağlanması açısından çok önemli bir örnekliktir. Çünkü bu faaliyet ile daha önce ayrılıklar yaşayan bireyler ve toplum öbekleri arasında dostluk, birlik ve beraberlik oluşmuştur. (Özdemir, 1997: s. 115)

Ensar ve muhacir arasındaki ilişkiye bakıldığında, onların, sağlam bir dayanışma ve uhuvvet çerçevesinde içinde yaşadıkları toplumun mutluluk ve refahı için ellerinden geleni yaptığı görülmektedir. Onların hepsi *ihsan*, *isâr* gibi din kardeşlerini kendilerine tercih edecek yüksek ahlaki erdemler sergilemiştir. Bu kardeşleştirme faaliyeti, öncelikle Medine İslam toplumunun bütünleşmesinin sağlanması ve o günün

⁶ İnsanların birbirine ilgi ve sevgi duymasını, destek olmasını sağlayan, toplumsal uyum, birlik ve beraberliği güçlendiren kaynaşma ve birlikte yaşama eğilimini ifade eder. bkz. Mustafa Çağrı, "Ülfet", İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, (2012): 42/286-287.

⁷ “Daha önceden Medine’yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliklerinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir.” Haşr 59/9.

sosyo-kültürel ve ekonomik problemlerinin çözümü açısından ortak aklın oluşturulması için önemli bir gelişme olmuştur. (Algül, 1993: s. 39 vd.)

Referans değer taşıyan bu örneklik perspektifiyle baktığımızda müminler arasındaki kardeşlik hukukunun ve bu kardeşlikten doğan haklar olgusunun, sosyolojik ve değer temelli bir yaklaşım şeklinde incelenmesinin, toplumun tüm kesimlerinin örnekte ifade edilen erdemlilik tasavvur ve sürecine katılımının sağlanabilmesi açısından büyük önem taşıdığı açıktır. Burada kardeşlikten dolayı ortaya çıkan ilişki biçimlerinin, özelde Müslümanlar, genelde ise insanlar arasında gözetilmesi gereken erdemler olarak değerlendirilmesi gerektiği izahtan varestedir. Dahası bize, bu davranış biçimini günümüz Müslümanları için dinî bir emir tarzında anlamının isabetli olacağı bir yana bunu bütün insanlara da bir paradigma halinde sunmak, toplumsal bir vecibe gibi gözükmektedir.

Şüphesiz insanların bireysel ve toplumsal düzlemde hakları olduğu gibi sorumlulukları da bulunmaktadır. Ferdi veya toplumsal boyutta sorumluluk, büyük ölçüde toplumu oluşturan bireylerin karşılıklı olarak kolektif biçimde işlettikleri bir olgudur. Söz konusu sorumluluklar toplumu umursamak, başkalarını dikkate almak ve sevmekle geçerlilik bulmaktadır. (Okumuş, 2006: s. 9)

Bir ayet-i kerimede insanların *Allah'ın nimeti sayesinde kardeş oldukları* (Âl-i İmrân 3/103) vurgulanmaktadır. Söz konusu kardeşliğin tahrip edilmemesi, yıkılmaması ve Allah yolunda beraberliğin sürdürülmesi adına müminler şöyle uyarılmıştır: “*Topluca Allah'ın ipine sınımsız sarılın, sakın ayrılıp dağılmayın.*” (Âl-i İmrân 3/103) İlk ayette ifade edilen kardeşlik ilkesi, toplumu oluşturan fertlerin bu kardeşlik anlayışı etrafında birleşmelerini sağladığı gibi, onların kendi aralarında ortaya çıkabilecek anlaşmazlık ve problemlerin aşılmasında kendi aralarında ortak bir akıl geliştirmelerini ve pratik çözüm yolları bulmalarını da istemektedir. İkinci ayet ise din kardeşliği vurgusunu daha da genişletmiş ve tüm insanlara ortak bir hitap şeklini almıştır. Buna göre bütün insanların Allah'ın emrine/dinine bağlı kalmak suretiyle birlik beraberlik içinde yaşamaları ve ayrılığa düşmemeleri emredilmiş olmaktadır. (Özdemir, 1997: s. 108)

Burada artık özelde İslam kardeşliğinden; genelde ise insanlık kardeşliğinden doğan sosyal sorumluluk niteliğinde birtakım haklardan bahsetmemiz mümkündür. (Bkz. Deniz, 2012: s. 95) Genel manada sorumluluk bilinci ile salih bir toplum oluşturma amacına yönelik bu ilkelerin ayetler ve Peygamberimizin hadisleriyle ortaya konulduğunu görmekteyiz. Burada söz konusu ayet ve hadis metinlerine atıfla “müminler arasında kardeşlik hukuku” ile bu kardeşlikten doğan haklar ve sorumluluklar kısaca sıralanmaya çalışılacaktır.

- İslam kardeşliğinden doğan hakların başında, öz/kan kardeşlerin ve akrabaların birbirlerine yakınlık göstermeleri ve yardımlaşmaları gelmektedir. Bu durum, dikkat çekmek amacıyla özellikle müminlerin toplu hâlde eda ettikleri cuma hutbesinde okunan Nahl suresi 90. ayette şu şekilde ifade edilmektedir: “*Şüphesiz Allah adaleti, iyilik yapmayı, yakınları gözetmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalığı ve haddi aşmayı yasaklar. O, tutasınız diye size öğüt verir.*” (Nahl 16/90) Peygamberimiz dinimizin bu konudaki öğüdünü daha sarıh bir biçimde ifade etmiş ve bu bağın kuvvetli tutulmasını ve koparılmamasını emretmiştir: Peygamberimizin bu konudaki bir ifadesi şu şekildedir: “*Akrabalarıyla ilgisini kesen cennete giremez.*” (Müslim, Birr, 18-19)

- Kardeşlikten doğan öncelikli haklardan biri, insanların birbirlerine ihtiyaçları durumunda imkânları ölçüsünde yardımlaşma prensibidir. Özellikle insanların şehir hayatının koşuşturmacası içerisinde neredeyse kapı komşusunu dahi tanımaktan aciz kaldığı günümüzde, artık ihtiyaca göre dini ve dünyevi yardımlaşmayı sürdürmek gerekmektedir. Böylelikle toplumun tüm kesimleri arasında anlayış, düşünsel tahammül veya fikri uyuşmanın yanı sıra belli bir yaşam kalite ve standardı oluşturma imkânı da söz konusu olabilecektir. Kardeşler arasında bahsedilen anlamda bir yardımlaşma Peygamberimiz tarafından önemle vurgulanmaktadır. (Gökçe, 1998: s. 26-27) Peygamberimiz söz konusu erdemi bir rivayette şu şekilde ifade etmiştir: “*Kim kardeşinin ihtiyacını gidermek için yardım ederse, Allah da ona ihtiyacında yardım eder. Kim bir Müslümanın bir sıkıntısını giderirse, Allah da kıyamet günü onun sıkıntılarında birini giderir.*” (Ebû Dâvûd, Edeb, 46)

- Peygamberimiz söz konusu yardımlaşmanın komşuluk ilişkileri bağlamındaki gereğini bir rivayette şu şekilde ifade etmiştir: “*Komşuna iyilik et ki olgun Müslüman olasın.*” (Tirmizî, Zühd, 2) Burada durumun önemini ifade etmesi bakımından Peygamberimizin diğer bir hadisleri de bize ışık tutacaktır: “*Cebrail bana komşuyu o kadar çok tavsiye etti ki Allah komşuyu komşuya mirasçı kılacak sandım.*” (Müslim, Birr, 141) Aslında komşuluk hukuku, müslümanlar arasında sevgi, saygı ve kardeşlik anlayışının geliştirilmesi açısından üzerinde daha dikkatle durulması gereken bir konudur. (Korukcu, 2013: s. 158-159)

- Kardeşlik olgusunun diğer bir boyutunu da insanların birbirlerini hakka, doğruya ve iyiliğe çağırarak onların felaha ermelerini sağlamak oluşturmaktadır. Bu durum Peygamberimizin, “*hepiniz çobansınız ve riayetinizdekilerden sorumlusunuz.*” (Naim, B. A. - Miras, K. 1983: s. 3/40-41) hadislerinde açıkça ifade edilmektedir. Aynı zamanda maddi sorumluluk açısından da değerlendirilebilecek olan bu hadis, müslümanların ilişki içerisinde oldukları insanlara tüm boyutlarda destek sağlamaları gerektiğini ifade etmektedir. Böylesi bir sorumluluk *emir-i ma'rûf nehiy-i münker* ilkesi çerçevesinde değerlendirildiğinde, üst düzeyde bir duyarlılığın gösterilmesini gerekli kılmaktadır. Bu durum Tevbe Suresinde şu şekilde ifade edilmektedir: “*Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoşurlar, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler. Allah ve Resûlü'ne itaat ederler. İşte onlara Allah rahmet edecektir. Şüphesiz Allah azizdir, hikmet sahibidir.*” (Tevbe 9/71) Görüldüğü gibi müminler, doğruya ulaşım kötülüklerden uzak durmaları için birbirlerine birer veli, dost ve hayırhah olarak çaba sarf etmelidirler. Esasen bu görev, sosyal bir sorumluluk olarak tüm bireylerin hak yolda yürümeleri sayesinde toplumun refahını sağlamaya da vesile olacaktır.

- Kardeşlikten doğan öncelikli haklardan biri de müminlerin birbirlerini sevmesi gereğidir. Peygamberimiz bir hadislerinde “*Kişi kardeşini sevince, sevdiğini ona bildirsin.*” (Canan, ty.: s. 9/361 -Hadis No: 3337) buyurmaktadır. Bu rivayete göre kişilerin birbirlerini sevdiklerini ifade etmeleri, müminlerin öncelikli görevleri arasında yer almaktadır. Söz konusu bildirim, insanlar arasındaki muhabbet ve ülfeti arttıracak gibi, aynı zamanda aralarında kin, nefret ve haset gibi duyguların oluşmasını da önlemiş olacaktır.

- İslam kardeşliğiyle ortaya çıkan diğer bir hak da kardeşlerin birbirlerini bağışlamaları erdemidir. Şüphesiz herhangi bir kötülüğü bağışlamak kişinin olgunluğunun göstergesidir. Af ise insanlar arasındaki sevgiyi güçlendirir. Affedilen

kişi böylelikle yaptığı yanlışın farkına vararak hem pişman olacak, hem de aynı hatayı yinelememek için çaba harcayacaktır. Peygamberimiz Mekke döneminde çok büyük sıkıntılar yaşamış ve eza ve cefaya muhatap olmuştur. Ancak o, Mekke'nin fethinde kendilerine ne tür bir tavır sergileyeceğini merakla bekleyen Mekkelilere “*Bugün siz sorguya çekilecek değilsiniz, gidin hepimiz hürsünüz!*” buyurarak onları affetmiştir. Belirtilen bu tavır din kardeşliğine dair bir affetmeyi değil, tüm insanlara yönelik bir affedişi ifade etmesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Farklı yorum ve içtihatlarla sahip birey ve cemaatler arasında hırs ve öfkenin kontrolsüz biçimde arttığı, insanların tali konu ve ufak meselelerde bile birbirlerine kin güdüp nefret beslediği ve böylelikle giderek sevgi, saygı ve tahammülden yoksun hale gelen günümüz toplumları için Peygamberimizin bu davranışı oldukça kayda değerdir. Oysaki kardeşlik hukukunun diğer bir boyutunu da ayıpların örtülmesi ve ufak çaplı farklılıkların görmezden gelinmesi değeri oluşturmaktadır ki bu değer şu şekilde ifade edilmiştir: “*Bir kimse din kardeşinin ayıbını örterse, Allah da kıyamette onun ayıbını örter*”. (Buhârî, Mezâlim 3; Müslim, Birr 58; Tirmizî, Birr ve Sıla, 85; Âl-i İmrân 3/134)

İslam düşüncesinde sevgi, ilk insandan bu yana insanların tabiatlarında var olduğuna inanılan bir olgudur ve bu olgu genel bir anlayış olarak, “varlıkların buluşma sebebi” olarak tanımlanagelmıştır. Bu anlamda sevgi, “toplumsal bir bütünleştirici ve ülfet unsuru” (Düzgün, 2011: s. 6) olarak değerlendirilmektedir. İslam düşünürlerine göre, her tür tecellisinin kaynağı, Allah'ın bu yöndeki talebi ve bu talebi karşılama arzu ve rızası olduğundan sevgi, insan ilişkilerinde istikrar ve süreklilik sağlamanın kaynağı olarak kabul edilmiştir. Nitekim insanlığın ortak bir amacı gerçekleştirmek için birlikte hareket etmesi, insanların tabiatlarında var olan bu sevgi/meveddet ile mümkün olabilmektedir. Bu nedenle, diğergâmlık, isâr, empati, dostluk, fedakarlık ve dayanışma sevginin toplumsal yansımaları arasında yer almaktadır. (Düzgün, 2011: s. 6-7)

- Kardeşlikten doğan diğer bir hak da Peygamberimizin, kardeşlerin küskün kalmamaları gerektiğiyle ilgili öğüdüdür. Allah'ın Elçisi, dargın durmamak erdemi üzerinde defaatle durmuş ve konunun hassasiyetine dikkat çekmiştir. Bir rivayette dargın durmanın süresi ile ilgili uyarıda bulunan Peygamberimiz bu konuda bütün bir insanlığa yol göstermektedir: “*Bir Müslümanın diğer bir Müslüman kardeşiyle üç günden fazla dargın durması helal değildir. Oysa bunlardan selam vermeye önce başlayan daha hayırlıdır.*” (Buhârî, İstizân, 9, Edeb, 57, 62; Tirmizî, Birr, 21) Müslümanların birbirlerine darılıp aralarındaki ilişkileri kesmeleri uygun görülmemektedir. Zira kişiler arası kırgınlıklar zamanla toplumda daha geniş huzursuzlukların nedeni olabilmektedir. Söz konusu olgu, Hucurât 10. ayette dile getirilen “*kardeşlerinizin arasını düzeltin*” ifadesi ile üçüncü kişilere, dargınlıkların giderilmesi için harekete geçip arabuluculuk yapmaları yönünde bir misyon da yüklemektedir. Böylesi bir girişim, bireylerin kişisel huzurlarını sağlayacağı gibi aynı zamanda toplumun ıslahını ve olumsuz etkilenmesini de önleyecektir. (Özdemir, 1997: s. 111)

Peygamberimizin şu hadisi, kırgınlık ve dargınlıklarda insanlar arasında hayırhalklık yapmanın önemini açık biçimde ortaya koyduğu gibi, bu işin bir ibadet anlayışıyla gerçekleştirilmesi açısından bir tavsiye niteliğini de taşımaktadır:

“*Size oruçtan, namazdan ve sadakadan daha üstün bir ibadetin ne olduğunu söyleyeyim mi? Bütün sahabeler:*

Evet, yâ Resûlallah söyle diye beklediler.

Peygamberimiz şöyle buyurdu: “*Araları bozulmuş iki kişiyi barıştırmaktır.*” (Ebû Dâvûd, Edeb, 50)

Öz kardeşler arasında bile uyuşmazlık ve dargınlıkların söz konusu olduğu günümüzde insanlar ikili ilişkilerinde problemlerle karşılaşabilmektedirler. Bu itibarla olması muhtemel problemlerin kısa zamanda çözülmesi, söz konusu hadisler bağlamında öne çıkan bir sorumluluktur.

- Bu konuda üzerinde durulması gereken diğer bir husus da yetim ve öksüzlerin gözetilip korunmasıdır. İlgi ve desteğe muhtaç bir öksüz ve yetimi gözetmenin ve ona sevgi sunmanın toplumun sağlıklı biçimde yapılandırılmasında ve huzura ermesinde büyük katkısı bulunmaktadır. Peygamberimiz bu konudaki hassasiyetini çarpıcı bir anlatımla şu şekilde ifade etmektedir: “*Öksüzü alıp gözetene ben, (işaret parmağı ile orta parmağını işaret ederek) cennette bu ikisi gibiyiz.*” (Tirmizî, Birr, 14) Esasen verilen bu vizyondan hareketle Müslümanın akli ve vicdani denge kontekstinde, bütün fakir fukaraya el atması, her tür yardıma muhtaç kimseleri gözetmesi ve bunları temel bir umde halinde kabulü gerektiği de anlaşılmaktadır.

- Peygamberimiz, “*Müslüman Müslümanın kardeşidir ve Müslüman kardeşine zulmetmez. Onunla dost olmaktan vazgeçmez. Bir kimse için bir Müslüman kardeşini hakir görmek kadar büyük bir kötülük yoktur.*” (Buhârî, Mezâlim, 3) buyurmuşlardır. Anlaşılacağı üzere bu hadiste kardeş olan kişilerin birbirlerine zulmetmemeleri istenmekte ve bu vesileyle zulüm, davranışların en kötüsü diye tavsif edilerek, insanların birbirleriyle hak ve adalet çerçevesinde ilişkiler kurmaları beklenmektedir.

- Sosyal sorumluluk anlayışı çerçevesinde kardeşlik, önemsiz görülen bazı hassasiyetleri de öne çıkarmaktadır. Örneğin, insanların ilgi ve yardıma muhtaç oldukları hastalık zamanlarında hasta ziyareti, Peygamberimiz tarafından tavsiye edilmektedir. (Korukcu, 2013: s. 160, 162) Konuyla ilgili bir rivayette Peygamberimiz şöyle buyurmaktadır: “*Kim bir hastayı veya Müslüman kardeşini Allah rızası için ziyaret ederse, bir münadi ona; 'Ne iyi yaptın, ziyaretin güzel oldu ve Cennet'te kendine bir yer hazırladın', der.*” (Tirmizî, Birr, 64. 68)

Bilindiği gibi selamlaşma, muhtaçların doyurulması ve sıla-i rahmin gözetilerek yakınların ziyaret edilmesi gibi hususlar daha çok sosyal içerikli tavsiyelerdir. Nitekim Peygamberimizin Medine’ye vardığında yaptığı ilk işlerden biri, bireylerde toplumsal dayanışma şuuru oluşturacak tavsiyelerde bulunmak olmuştur.⁶⁸

Ele aldığımız bu müspet ilke ve değerlerin yanı sıra kardeşliği zedeleyen onun bozulmasına ve dolayısıyla da toplumun ifsadına sebep olan bazı durumlar da söz konusudur. Bu durumları başlıklar halinde zikredecek olursak; düşünsel ve sosyal saplantı ve tahrif, nifak, haset, bozgunculuk, yalan, gıybet, dargınlık, insanlarla alay edip hor görmek, adil olmamak, sabredememek, kanaat sahibi olmamak, şükretmemek, insanlara sıkıntı vermek ve başkaları hakkında suizanda bulunmak, diye sıralayabiliriz.

Bu arada İslam’ın ortaya koyduğu sevgi ve kardeşlik formu, yeri geldiğinde eleştiri ve uyarı gibi ahlaki sorumlulukları ve bunlara muhataplığı kabul etmeyi de gerektirmektedir. Çünkü pozitif eleştiri ve uyarılar hiçbir zaman birey ve toplum ilişkilerini, aralarındaki sevgi ve kardeşliği zayıflatmamakta, aksine daha da güçlendirip dinamize etmektedir. Bu bakımdan eleştiri ve uyarıyı ihmal eden veya

kabullenemeyen fertlerin, tevbe ve istiğfar içinde olma hasletine gereğince işlerlik kazandıramamış olduğu anlaşılmaktadır.

Bir toplumda özellikle maddi kriz veya manevi çözülme dönemlerinde sağlıklı bir ıslah çabasıyla düzlüğe çıkmanın mümkün olduğu ve bunun ise ancak ciddi bir tevbe ve tavsiye mekanizması ile olabileceği izahtan varestedir. Şüphesiz belirttiğimiz bu duruşa aile fertleri ve komşular arasında ve hatta tüm toplumda bir yardımlaşma ve dayanışma örneğinin eklenmesi de gerekmektedir. Değilse birbirleriyle çekişerek tefrikaya düşmüş, kalpleri kin, düşmanlık ve haset hisleriyle dolu bireylerden oluşan bir toplumda enerji kaybolacak ve büyük huzursuzluklar yaşanacaktır. Bu manada Kur'an-ı Kerim'de çekişme ve ayrılıkların toplumun birlik ve beraberliğini tehdit ettiğine⁸ ilişkin uyarıları hatırla(t)mak gerekmektedir. Bu nedenle kardeşlik ruhuna dayalı güçlü bir toplumun oluşturulması, burada yaşayan Müslümanların kendi aralarında tesis edeceği, ahlaki yansımaları da olan güçlü bir hukuk anlayışıyla birlik ve beraberlikleri yani ümmet ruhunu sağlaması ve bir anlamda bu ruha sahip bireyler arasında huzur ve barış demeye gelen kardeşliğin tesis edilmesiyle mümkündür. (Gündoğar, 2016: s. 34-41)

SONUÇ

Günümüz toplumlarında bireyselleşmenin beraberinde kişisel menfaatlerin de büyük ölçüde etkin hale geldiğini görmekteyiz. Özellikle gençlerin böylesi bir yaşam biçimini özümsemişi ve kendinden başka kimseyi değerli kabul etmediği bu dönemde Peygamberimiz örneğinde ortaya konan kardeşlik ruhunun ve bu ruhla şekillenen adalet ve hukukun önemi daha bir belirgin hissedilmektedir.

Kapı komşularının bile birbirlerinin varlığının farkında ve dolayısıyla dertlerinden haberdar olmadığı günümüzde “*Müminler, bir binanın parçaları gibi birbirini tamamlar*” erdeminin sergilenmesi ne yazık ki salt bir ideal olarak gözükmektedir.

Ümmet coğrafyasına bakıldığında burada -kabul edildiği düşünülen ve fakat genelde veraset yoluyla haberdar olunan İslami bilgi birikiminin zayıflığı ve bundan mütevellit bilinç ve duruşun garabeti bir yana-, başta maddi beklentilerin egemen olduğu ve dolayısıyla sakinleri olan Müslüman bireylerin birbirlerine “uhuvvet gözüyle” bakamadıkları anlaşılmaktadır. Öyle ki aralarında olması gereken kardeşlik sevgi, saygı ve bağlılığın ötesinde hukuki değerlerin bile berhava olduğu müşahede edilmektedir. Hatta bazı durumlarda aralarında, köken ve meşrep anlayışlarından kaynaklanan anlaşmazlıklar ve hatta çekişmeler dahi söz konusu olabilmektedir.

Başka bir ifadeyle bugün ekseriyetini Müslümanların oluşturduğu toplumlarda “birbirine garip İslâm'ı anlama biçimleri” ciddi çekişmelere sebebiyet vermektedir. Herhangi bir ekole mensup kimseler, diğerlerini kendi yorum ve içtihatlarının mağduru haline getirebilmektedirler. Şüphesiz bu tür problemlerin en temel çözümü “müminler kardeşler” düsturunun birey ve toplum yaşantısında bir kılavuz hâline getirilmesidir.

Şüphesiz dinimizin eğitim-öğretime konu edilebilecek inanç, ibadet, muâmelât, ahlak gibi pek çok hükmü bulunmaktadır. Ancak bazı hüküm ve değerlerin eğitimi

⁸ “Allah ve Resûlü'ne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin; sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider.” Enfâl 8/46.

diğerlerinin gerçekleşmesi ve yaşantı biçimine dönüştürülmesi açısından daha büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bunların başında çocuk ve gençlere öncelikle bir toplumda yaşadıkları ve bu toplumda Müslüman olmanın gerektirdiği önemli değerler bulunduğunun öğretilmesi gelmektedir. Kuşkusuz burada artık eğitimin özellikle de manevi yönü dolayısıyla din eğitiminin önemi kendini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Agitoğlu, N. (2016). “Din Kardeşliğini ve Birliğini Tavsiye Eden Hadisler Üzerine Değerlendirme -Buhâri’nin Kitâbü’l-Edeb’i Örneğinde”. *Şanlıurfa Uluslararası X. Kutlu Doğum Sempozyumu: “Hz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet”* 21 Nisan (2016): 87-95.
- Akbaş, M. (2010). Muhâcirûn-ensâr kardeşliğinin serüveni. *İSTEM: İslâm San‘at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, cilt: VIII, (15): 61-77.
- Algül, H. (1993). Muhâcirûn-ensâr üzerine bir araştırma. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: V, (5): 25-52.
- Algül, H. (2005). *Muâhât*. (30/308-309) İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Aydın, Ş. (2017). “Kur’an Açısından Farklı Düşünce ve Yorumların Bazı Olumlu Fonksiyonları”, *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar sempozyumu*, Malatya, cilt: (II): 153-171.
- Aydın, Ş. (2018). *Kur’an’ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Canan, İ. (ty.). *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Çağrıncı, M. (2001). *Kardeşlik*. (24/485-486) İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Çağrıncı, M. (2009). *Sıla-i Rahim*. (37/112-113), İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Çağrıncı, M. (2012). *Ülfet*, (42/286-287), İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi.
- Deniz, G. (2012). İslam kardeşliğinin temelleri. *Eski Yeni: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, (25): 94-104.
- Dündar, M. (2017). İslam’ın ırkçılık karşısındaki tutumu ve kardeşlik eğitimi. *SOBİDER: Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: IV, (12): 276-283.
- Düzgün, Ş. A. (2011). Sevginin istismarı ve sevgide aşırılık (kültler). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, cilt: LII, (1): 5-25.
- Gökçe, M. C. (1998). İslam kardeşliğinin temelleri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4): 22-28.
- Gündoğar, H. (2016). “İslam, Kardeşlik ve Barış”. *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu*, 19-20-21 Mayıs 2016, (s.33-42) Hollywood Hotel-Sarajevo.
- Keskioğlu, O. (1969). Tefsir: Hucûrât Sûresi (Ayet: 10-12). *Diyanet İlmî Dergi [Diyanet Dergisi]*, cilt: VIII, (82-83): 72-75.

Korukcu, A. (2013). “İslam’da Kardeşlik Hukuku ve Kardeşlikten Doğan Haklar”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu* 21-22 Nisan (2012): 149-164.

Köksal, M. A. (1969). Müslümanlar arasında kardeşlik kurulması. *Diyanet İlmi Dergi* [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi], cilt: VIII, (84-85): 159-165.

Kula, H. M. N. (1998). Hucurat Suresi 10. ayet çerçevesinde kardeşlik ilkesi ve ruh sağlığı açısından önemi. *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler -*, cilt: I, (2): 49-56.

Naim, B. A. - Miras, K. (1983). *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, 8. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Okumuş, E. (2006). Kur'an'da kolektif sorumluluk. *Diyanet İlmi Dergi*, cilt: XLII, (2): 7-24.

Özdemir, Ş. (1997). Toplumsal birliğin teşekkülünde İslâm kardeşliğinin rolü. *Diyanet İlmi Dergi*, cilt: XXXIII, (3): 107-115.

Pak, Z. (2013). “Kur’an’da Kardeşlik”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu* 21-22 Nisan (2012): 103-111.

Sancaklı, S. (2008). “Hz. Peygamber’in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi”. *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü - Sempozyum-*, 11-12 Mayıs 2007, (s. 52-72), Meram/Konya, Konevi Kültür Merkezi, Konya İlahiyat Derneği Yayınları.

Turgay, N. (2007). “Mevlana’nın Mü’minlerin Kardeş Olduğuna Dair Ayete Yorumu”. *Uluslararası Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler*, 26-28 Ekim 2007, (s. 343-350), Şanlıurfa, [t.y.], cilt: I.

Yıldırım, C. (1975). Din kardeşliği. *Diyanet İlmi Dergi* [Diyanet Dergisi], cilt: XIV, (5): 267-276.

Yıldız, M. (2013). “İman ve Amel Bağlamında Kardeşlik Dilini Geliştirme”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu* 21-22 Nisan (2012): 386-396.

Yılmaz, H. (2013). “Hadislerde Kardeşlik -Kardeşlerin Kardeşliği-”. *Kutlu Doğum Haftası “Hz. Peygamber Kardeşlik Ahlakı ve Kardeşlik Hukuku” Sempozyumu* 21-22 Nisan (2012): 112-122.